

KAMIL ŁAKOMY

 <https://orcid.org/0000-0003-0997-2618>

Ustalenie wieku sprawcy czynu zabronionego

Determining the age of the perpetrator of the criminal act

Abstract: The article concerns how to determine the age of the perpetrator of a criminal act. The main research problem is on what principle the age of the perpetrator is calculated. The literature presents different positions. Some of them refer to the solutions existing in civil law, on the basis of analogia legis. Others opt for the adoption of the “moment-to-moment” method, according to which the offender ends a certain age only at the specific hour and minute of the day corresponding to the date of his birth. The analysis of the issue presented was carried out taking into account the purposes and functions that are associated with the premise of age in the subject of the grounds for imputation of criminal responsibility, as well as using inferences from analogiae legis and iuris. Conclusions arising from the analysis, in turn, confirmed the research hypothesis that on the grounds of criminal law regulations related to the calculation of the age of the perpetrator, the calculation of time is adopted on the basis of the “moment-to-moment” method.

Keywords: age of the perpetrator, time computing, perpetrator of the criminal act, time of the criminal act, guarantee function

1. Wprowadzenie

Ustalenie wieku sprawcy ma niekiedy fundamentalne znaczenie w kwestii przypisania odpowiedzialności karnej lub określenia stopnia reakcji karnoprawnej na popełnione przestępstwo. W doktrynie słusznie stwierdza się, że zagadnienie to jest szczególnie istotne w kontekście dolnej granicy wieku sprawcy, gdyż ustawodawca w żaden sposób nie

warunku podstaw przypisania odpowiedzialności karnej w zależności od górnej granicy wieku¹. Ustalenie wieku sprawcy może natomiast rzu-
tować na:

- 1) zdolność do ponoszenia odpowiedzialności karnej przez sprawcę *in genere*, po ukończeniu 17. roku życia (art. 10 § 1 k.k.)²;
- 2) zdolność sprawcy nieletniego do ponoszenia odpowiedzialności karnej w szczególnych wypadkach, po ukończeniu 15. roku życia (art. 10 § 2 k.k.);
- 3) zdolność sprawcy nieletniego do ponoszenia odpowiedzialności karnej w szczególnym wypadku popełnienia czynu z art. 148 § 2 lub 3 k.k., po ukończeniu 14. roku życia (art. 10 § 2a k.k.)³;
- 4) możliwość zastosowania środków wychowawczych, leczniczych albo poprawczych dla sprawcy, który popełnił występki po ukończeniu lat 17, a przed ukończeniem lat 18 (art. 10 § 4 k.k.);
- 5) stopień reakcji karnoprawnej dla sprawców nieletnich, którzy w szczególnych wypadkach ponoszą odpowiedzialność karną po ukończeniu lat 15 lub 14 (art. 10 § 3 k.k.);
- 6) stopień reakcji karnoprawnej i zastosowania dyrektyw wymiaru kary dla sprawcy młodocianego⁴ (art. 54 § 1 k.k.);
- 7) zakaz orzeczenia kary dożywotniego pozbawienia wolności wobec sprawcy, który w czasie popełnienia przestępstwa nie ukończył 18 lat (art. 54 § 2 k.k.).

Ustalenie dolnej granicy wieku jest zatem istotne zarówno w kontekście przypisania odpowiedzialności karnej co do zasady, jak i w szczególnych, ustawowo określonych przypadkach. Z kolei górna granica wieku ma

¹ M. Nawrocki: *O sposobie ustalania dolnej granicy wieku odpowiedzialności karnej*. „Państwo i Prawo” 2019, nr 9, s. 85; A.J. Szwarc: *Podmiot przestępstwa*. W: *System Prawa Karnego*. T. 3: *Nauka o przestępstwie. Zasady odpowiedzialności*. Red. R. Dębski. Wyd. 1. C.H.Beck, Warszawa 2017, s. 142.

² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. T.j. Dz.U. 2025, poz. 383.

³ Przepis ten został dodany na mocy ustawy z dnia 7 lipca 2022 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw. Dz.U. 2022, poz. 2600. Na marginesie należy wskazać, że w doktrynie pojawiają się poglądy, iż ustawa nowelizująca Kodeks karny nie weszła w życie, z uwagi na zastrzeżenia natury konstytucyjnej. Zob. M. Małeck: *Niezmieniony kodeks karny*. Krakowski Instytut Prawa Karnego, Kraków 2023, *passim*.

⁴ Zgodnie z art. 115 § 10 k.k. młodocianym jest sprawca, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył 21 lat i w czasie orzekania w I instancji 24 lat. Zob. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 20 czerwca 2012 r. I KZP 5/12, OSNKW 2012, nr 8, poz. 79. Zob. M. Bocheński: *Rzecz o statusie młodocianego w prawie karnym – uwagi na marginesie uchwały Sądu Najwyższego z 20 czerwca 2012 r., sygn. I KZP 5/12*. „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2012, z. 3, s. 153 i nast.; P. Cychosz: *Glosa do uchwały SN z 20 czerwca 2012 r., I KZP 5/12*. „Palestra” 2013, nr 3–4, s. 169 i nast.; P. Daniluk: *O młodocianym w ujęciu kodeksu karnego*. „Studia Prawnicze” 2014, nr 2, s. 121 i nast. <https://doi.org/10.37232/sp.2014.2.4>.

niekiedy znaczenie w przedmiocie dopuszczalności złagodzenia stopnia reakcji prawnej na popełnione przez sprawcę przestępstwo.

W związku z tym należy zadać pytanie: w jaki sposób ustala się wiek sprawcy czynu zabronionego w prawie karnym? Odpowiedzi na to główne pytanie badawcze niniejszego artykułu nie udzielił bowiem wprost ustawodawca w przepisach k.k. Z kolei w doktrynie prawa karnego istnieją rozbieżności co do sposobu rozwiązania tego dogmatyczno-karnoprawnego problemu. Szczególnie interesująca wydaje się polemika w tym zakresie pomiędzy Mariuszem Nawrockim a Konradem Burdziakiem, prezentującymi odmienne stanowiska⁵. Wobec tego przedstawiane opracowanie stanowi głos w dyskusji dotyczący zagadnienia zakresłonego w temacie. Hipotezą badawczą, która będzie podlegać weryfikacji, jest twierdzenie, że przy sposobie ustalania wieku sprawcy przestępstwa, zważywszy na jego znaczenie w przedmiocie zasad ponoszenia odpowiedzialności karnej, należy uwzględniać progwarancyjny i limitujący aspekt tej przesłanki przypisania odpowiedzialności. Tym niemniej, z uwagi na brak ustawowego uregulowania tej kwestii, konieczna jest analiza omawianej problematyki z zastosowaniem wnioskowań z analogii do innych norm prawnych.

2. Znaczenie wieku sprawcy dla przypisania odpowiedzialności karnej

Zacząć należy od tego, że – po pierwsze – wiek sprawcy czynu zabronionego jest ściśle skorelowany z czasem jego popełnienia. Zgodnie bowiem z art. 10 § 1 k.k. odpowiedzialność karną ponosi tylko ten, kto w czasie popełnienia czynu miał ukończone 17 lat. Analogiczna relacja wieku do czasu czynu wyznacza zakres zastosowania innych norm prawno-karnych, o których wspomniano powyżej. Z kolei zgodnie z art. 6 § 1 k.k. czyn zabroniony uważa się za popełniony w czasie, w którym sprawca działał

⁵ Zob. M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 85 i nast.; K. Burdziak: *Sposób ustalania dolnej granicy wieku odpowiedzialności karnej (polemika z M. Nawrockim)*. „Państwo i Prawo” 2021, nr 5, s. 135 i nast.; M. Nawrocki: *Raz jeszcze o sposobie ustalania dolnej granicy wieku odpowiedzialności karnej (polemika z K. Burdziakiem)*. „Państwo i Prawo” 2022, nr 4, s. 150 i nast. Zob. także m.in. J. Lachowski: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. V. Konarska-Wrzošek. Wyd. 4. Wolters Kluwer, Warszawa 2023, LEX/el., teza 4; J. Majewski: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el., teza 6; M. Maraszek: *Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim*. Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 81; O. Sitarz: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do artykułów 1–116*. Red. M. Królikowski, R. Zawłocki. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2021, Legalis, tezy 88–89.

lub zaniechał działania, do którego był zobowiązany. Skoro tak, to czas popełnienia czynu zabronionego stanowi punkt odniesienia do następczego ustalenia wieku sprawcy w tymże czasie⁶. Dlatego też obowiązkiem sądu jest precyzyjne określenie czasu popełnienia czynu zabronionego, zważywszy na fakt, że warunkuje to ocenę tego, czy w relewantnym okresie sprawca miał cechy wymagane przez ustawę do poniesienia odpowiedzialności⁷.

Po drugie, ustalenia co do czasu popełnienia czynu oraz wieku sprawcy w tymże czasie są istotne na kanwie zasadniczych elementów struktury przestępstwa, zdekodowanych z art. 1 k.k., w szczególności w świetle zasady winy w czasie czynu, na której oparta jest odpowiedzialność karna (art. 1 § 3 k.k.)⁸. Zgodnie z nią вина legitymizuje przypisanie odpowiedzialności karnej⁹. Z kolei wiek jest minimalną przesłanką zdolności podmiotowej do przypisania winy, a w konsekwencji – poniesienia odpowiedzialności karnej¹⁰. W tym zakresie ustawodawca arbitralnie ustalił, że co do zasady człowiek jest zdolny do ponoszenia winy po ukończeniu 17 lat (z wyjątkami, o których mowa w art. 10 § 2 i 2a k.k.)¹¹. W konsekwencji, zgodnie z rozwiązaniem przyjętym w polskim systemie prawnym, próg 17 lat jest generalną i abstrakcyjną granicą wieku, od którego ze względu na rozwój psycho-emocjonalny i społeczny można od człowieka wymagać rozpoznania znaczenia norm prawnych i ewentualnie postawić zarzut nierespektowania ich¹². Zasada ta może być *in concreto* zniuansowana, lecz jedynie w wypadkach normowanych art. 10 § 2 i 2a k.k. W ten sposób ustalenie wieku w czasie czynu ma znaczenie fundamentalne. Gwarantuje bowiem sprawcy, że nie zostanie pociągnięty do odpowiedzialności karnej,

⁶ Przy czym wiek sprawcy podlega ustaleniu, a nie ocenie przez sąd karny. Zob. J. Lachowski, *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, teza 4; M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 85.

⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 stycznia 1988 r. IV KRN 365/87, OSNKW 1988, nr 5–6, poz. 36.

⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2004 r. K 18/03, OTK-A 2004, nr 10, poz. 103.

⁹ J. Majewski: *Komentarz do art. 1. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el., tezy 32–34; A. Zoll: *Komentarz do art. 1. W: Kodeks karny. Część ogólna. T. I. Cz. I: Komentarz do art. 1–52*. Red. W. Wróbel, A. Zoll. Wyd. 5. Wolters Kluwer, Warszawa 2016, LEX/el., teza 39.

¹⁰ G. Harasimiak: *Wiek sprawcy czynu zabronionego jako kryterium zdolności do ponoszenia odpowiedzialności karnej w prawie polskim*. W: *Czas i jego znaczenie w prawie karnym*. Red. J. Warylewski. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2011, s. 101.

¹¹ J. Giezek: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*. Red. J. Giezek. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2021, LEX/el., teza 2. Por. A. Barczak-Oplustil: *Sporne zagadnienia istoty winy w prawie karnym. Zarys problemu*. „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2005, z. 2, s. 85 i przywołana tam literatura.

¹² A. Barczak-Oplustil: *Sporne...*, s. 88. Por. A. Zoll: *Komentarz do art. 1. W: Kodeks karny...*, teza 44.

jeżeli w czasie popełnienia czynu nie miał ukończonych 17 lat. Zatem w zakresie dolnej granicy wiek limituje odpowiedzialność karną, co jest emanacją funkcji gwarancyjnej prawa karnego¹³.

Po trzecie, wina pełni funkcję limitującą. Jest bowiem tak, że zakres odpowiedzialności karnej w znaczeniu stopnia wymierzonej reakcji prawnokarnej na popełnione przestępstwo nie może przekroczyć stopnia winy¹⁴. I choć dyrektywa ta ma charakter generalny, to jej skonkretyzowanie następuje poprzez normy szczególne wyrażone w odniesieniu do przedmiotu prowadzonych rozważań w art. 10 § 3 i 4 k.k. oraz art. 54 k.k. Przytoczone regulacje wskazują, że w przypadku określonych kategorii sprawców stopień winy jest co do zasady niższy ze względu na ich wiek¹⁵. Tym samym ustawodawca ogranicza dolegliwość reakcji karnoprawnej z uwagi na nieletniość sprawcy lub określoną górną granicę wieku (18 lat w przypadku art. 10 § 4 k.k. i art. 54 § 1 k.k. lub status młodocianego i konsekwencje z tym związane, przewidziane w art. 54 § 2 k.k.).

3. Sposoby ustalania wieku sprawcy

Skoro wiek ma szczególnie doniosłe znaczenie dla przypisania, a następnie określenia stopnia odpowiedzialności karnej, powraca pytanie o sposoby jego ustalania. W tym zakresie doktryna prawa karnego prezentuje trzy stanowiska, które wymagają zreferowania¹⁶.

Pierwsze z nich odwołuje się do zasady ustalania wieku sprawcy wedle formuły „od dnia do dnia”, mającej swoje źródło w prawie cywilnym (*computatio civilis*). Ta formuła ustalenia wieku sprawcy, w tym w szczególności w zakresie rozstrzygnięcia o zastosowaniu instytucji uwarunkowanych ukończeniem (bądź brakiem) określonego wieku, następuje przy uwzględnieniu treści art. 112 k.c.¹⁷ Przepis ten wysławia specyficzną

¹³ J. Dąbrowski, A. Walczak-Żochowska: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. R.A. Stefański. Wyd. 7. C.H.Beck, Warszawa 2025, Legalis, teza 4.

¹⁴ J. Majewski: *Komentarz do art. 1. W: Kodeks karny...*, teza 32; A. Zoll: *Komentarz do art. 1. W: Kodeks karny...*, tezy 108–109.

¹⁵ A. Piarczyńska: *Kryteria stopniowania winy*. „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 9, s. 53.

¹⁶ Warto wskazać, że w doktrynie konsekwentnie i jednoznacznie podkreśla się, że do obliczania terminów ze sfery prawa karnego materialnego nie stosuje się reguł obowiązujących w prawie karnym procesowym, tj. w szczególności art. 123 k.p.k. Zob. K. Burdziak: *Sposób...*, s. 138; M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 89 i przywołane tam orzecznictwo; O. Sitarz: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, teza 88. Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 lutego 2014 r. II KK 23/14, OSNKW 2014, nr 9, poz. 69.

¹⁷ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny. Tj. Dz.U. 2024, poz. 1061 ze zm. Zob. K. Burdziak: *Sposób...*, s. 137; J. Lachowski: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, teza 4; J. Majewski: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, teza 6.

normę, z której wynika, że termin oznaczony w latach kończy się z upływem dnia, który nazwą odpowiada początkowemu dniowi terminu, z wyjątkiem sytuacji ustalania wieku osoby fizycznej. W tym szczególnym bowiem wypadku termin upływa z początkiem tego dnia (art. 112 zd. 2 k.c.). Innymi słowy, cywilistyczna formuła obliczania czasu wyraża zasadę, że jeśli początek terminu 17 lat ustalono – przykładowo – na 1 stycznia 2003 r., to co do zasady końcem tego terminu jest upływ dnia następującego 17 lat później (czyli upływ 1 stycznia 2020 r.). Niemniej nie dotyczy to ustalania wieku, ponieważ wtedy należy przyjąć upływ 17 lat już w pierwszej chwili dnia 1 stycznia 2020 r. Tym samym rozwiązanie przewidziane do ustalania wieku osoby fizycznej w prawie cywilnym ma charakter wyjątku od zasady przewidzianej w art. 112 zd. 1 k.c. Recypowanie tej regulacji normatywnej na grunt prawa karnego materialnego oznaczałoby z kolei, że „Nie ma zatem znaczenia, o której godzinie sprawca się urodził, ważne są data dzienna i początek dnia, który odpowiada dniowi, w którym sprawca się urodził”¹⁸. Przedstawiciele doktryny, którzy aprobuje tę koncepcję, odwołują się w tym zakresie do treści art. 110 k.c., zgodnie z którym, gdy ustawa, orzeczenie sądu lub decyzja innego organu państwowego albo czynność prawna nie określają sposobu liczenia terminu, do ustalania wieku osoby fizycznej stosuje się formułę z art. 112 zd. 2 k.c.¹⁹ W konsekwencji, zgodnie z tym poglądem, wobec braku ustawowego uregulowania tej kwestii w prawie karnym materialnym, sąd do ustalenia wieku sprawcy byłby związany przywołaną normą²⁰.

Drugie z prezentowanych w doktrynie stanowisk również odwołuje się do cywilistycznej zasady *computatio civilis*, aczkolwiek w jej zgeneralizowanej formule. Zdaniem Olgi Sitarz luka występująca w sferze prawa karnego materialnego co do kwestii ustalenia wieku sprawcy powinna być uzupełniona poprzez wnioskowanie z *analogii legis*²¹, jednak z tym zastrzeżeniem, że punktem referencyjnym byłby art. 112 zd. 1 k.c.²² Należałoby zatem uznać, że sprawca ukończył określony wiek z upływem dnia, który nazwą lub datą odpowiada początkowemu dniowi danego terminu. Innymi słowy, odwołując się do przytoczonego wcześniej przykładu,

¹⁸ J. Lachowski: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, teza 4.

¹⁹ K. Burdziak: *Sposób...*, s. 138. Zob. także A. Grześkowiak: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. A. Grześkowiak, K. Wiak. Wyd. 8. C.H.Beck, Warszawa 2024, Legalis, teza 5.

²⁰ K. Burdziak: *Sposób...*, s. 138. Por. M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 88.

²¹ Zob. J. Nowacki: *Analogia legis*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966, s. 9; T. Kotarbiński: *Kurs logiki dla prawników*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974, s. 76; L. Morawski: *Wstęp do prawoznawstwa*. Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 1998, s. 189; S. Wronkowska: *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*. Ars Boni et Aequi, Poznań 2003, s. 83.

²² O. Sitarz: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, teza 89.

sprawca urodzony 1 stycznia 2003 r. ukończyłby 17 lat z upływem 1 stycznia 2020 r., a nie z początkiem tego dnia, jak na gruncie pierwszego z referowanych stanowisk. Przywołana autorka uzasadnia swój pogląd argumentacją trojakiiego rodzaju. Po pierwsze, zastosowanie wnioskowania z analogii do wypełnienia omawianej luki nie może nastąpić przez odwołanie do normy prawnej o charakterze wyjątkowym, a taką jest art. 112 zd. 2 k.c.²³ Stoi temu na przeszkodzie reguła wykładni, zgodnie z którą wyjątki nie mogą być interpretowane rozszerzająco (*exceptiones non sunt extendendae*). Po drugie, zastosowanie *analogii legis* do normy z art. 112 zd. 1 k.c. ma charakter progwarancyjny dla sprawcy, ponieważ zawsze będzie prowadziło do rozstrzygnięć korzystniejszych interpretacyjnie niż zastosowanie art. 112 zd. 2 k.c.²⁴ I w końcu po trzecie, takie rozwiązanie uwalnia sąd z konieczności dowodzenia dokładnego wieku urodzenia sprawcy, tj. co do godziny i minuty, co zdaniem O. Sitarz jawi się jako „żmudne, niepewne i ostatecznie niecelowe”²⁵.

Trzecia koncepcja ustalenia wieku sprawcy nie odwołuje się do rozwiązań stosowanych w prawie cywilnym. Zakłada ona przyjęcie formuły *computatio naturalis*, czyli „od chwili do chwili”²⁶. Na jej podstawie, posługując się powyższym przykładem, do ustalenia momentu, w którym sprawca skończył 17 lat w dniu 1 stycznia 2020 r., konieczne będzie jeszcze określenie dokładnej godziny i minuty jego urodzenia w 2003 r. W ocenie M. Nawrockiego, który opowiada się za przyjęciem tej formuły do rozstrzygnięcia omawianych kwestii, jedynie ta koncepcja odpowiada gwarancyjnemu charakterowi art. 10 § 1 k.k., który limituje odpowiedzialność karną sprawcy w sposób generalny i abstrakcyjny²⁷. Skoro bowiem do zastosowania środków reakcji o charakterze karnym konieczne jest spełnienie określonych normatywnie przesłanek, to powinny być one rozumiane w sposób ścisły²⁸. Przeciwnie – aprobowanie pierwszej z przywołanych koncepcji, tj. odwołującej się do art. 112 zd. 2 k.c., może w konsekwencji prowadzić do rozszerzającego rozumienia przesłanki przypisania odpowiedzialności karnej w postaci dolnej granicy wieku sprawcy. Wydaje się, że pogląd ten można ekstrapolować na zastosowanie pozostałych instytucji prawa karnego materialnego, związanych z ustaleniem ukończenia określonego wieku przez sprawcę. W tym zakresie nie występują bowiem żadne istotne czynniki natury systemowej, które

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem. Por. M. Nawrocki: *Raz jeszcze...*, s. 155.

²⁶ M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 89; O. Sitarz: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, tezy 88–89.

²⁷ M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 89.

²⁸ Ibidem, s. 88.

umożliwiłyby różnicowanie sytuacji sprawców na płaszczyźnie ustalania wieku. Każdorazowo zatem przesłanka ukończenia dolnej granicy wieku uzasadniona jest określonymi celami lub funkcjami prawa karnego materialnego.

4. Zasada ustalenia wieku sprawcy w prawie karnym materialnym

Udzielenie odpowiedzi na pytanie badawcze postawione we wprowadzeniu do niniejszych rozważań wymaga ponownego zasygnalizowania, że w analizowanym obszarze występuje luka prawna o charakterze rzeczywistym²⁹. Ustawodawca nie uregulował bowiem problematyki związanej z obliczaniem czasu co do sposobu ustalania wieku sprawcy. Brak jest także rozwiązań normatywnych dotyczących innych instytucji prawa karnego materialnego, opierających się na rachubie czasu, które można by wprost przenieść na płaszczyznę analizowanego zagadnienia. Wypada przywołać choćby regulacje związane z upływem terminu przedawnienia karalności³⁰ (art. 101 i 102 k.k.) czy też sposobem obliczania czasu stosowania środka reakcji karnoprawnej, w szczególności w zakresie kary kryminalnej³¹ (zob. art. 63 § 1 i § 5 k.k.). Na tle drugiej instytucji ustawodawca przewidział natomiast, że na poczet orzeczonej kary zalicza się okres rzeczywistego pozbawienia wolności w sprawie, zaokrąglając w górę do pełnego dnia, za dzień zaś przyjmuje się okres 24 godzin liczony od chwili rzeczywistego pozbawienia wolności. Wydaje się, że art. 63 § 5 k.k. może stanowić pewną wskazówkę interpretacyjną, która jest istotna na gruncie rozważanego problemu. Jest tak, ponieważ ustawodawca *explicite* wskazał, że przy mierze czasu stosowania represji karnej należy uwzględnić chwilę rzeczywistego pozbawienia wolności. Tym niemniej treść art. 63 § 5 k.k. jest wiążąca wyłącznie w zakresie instytucji z art. 63 § 1 i 2 k.k.³²

Identyfikacja luki prawnej i konieczność jej wypełnienia w omawianym zakresie mogą uzasadniać sięgnięcie do wnioskowania *per analogiam*. W przepisach prawa karnego materialnego brak jest bowiem precyzyjnego

²⁹ L. Morawski: *Wykładnia w orzecznictwie sądów*. Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Warszawa 2002, s. 190.

³⁰ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 lutego 2014 r. II KK 23/14, OSNKW 2014, nr 9, poz. 69. Por. D. Kala: *Przedawnienie karalności*. W: *Zbiór orzeczeń z zakresu prawa karnego materialnego – część ogólna wraz z komentarzami*. Casebook. Red. J. Raglewski. Krajowa Szkoła Sądownictwa i Prokuratury, Kraków 2014, s. 255–256 i przywołana tam literatura.

³¹ Zob. S. Bańko, A. Bociek: *Rachuba czasu na gruncie prawa karnego materialnego – zarys problemu*. „Prokuratura i Prawo” 2023, nr 12, s. 24–25.

³² J. Majewski: *Komentarz do art. 63. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el., teza 32.

przepisu odsyłającego lub uprawniającego do odpowiedniego stosowania rozwiązań obowiązujących w prawie cywilnym³³. Natomiast skoro jest tak, że art. 112 zd. 2 k.c. reguluje stosunki związane z prawnym ustaleniem wieku osoby fizycznej, to możliwość recypowania rozwiązań normatywnych ze sfery cywilnoprawnej może nastąpić jedynie przez wnioskowanie z analogii³⁴.

Stosowanie wnioskowania z analogii w obszarze prawa karnego wyróżnia się określoną specyfiką. Konsekwentnie przyjmuje się, że jest ono „zabronione w takim zakresie, w jakim miałoby prowadzić do odpowiedzialności karnej osoby, której czyn nie wypełnia znamion żadnego z przestępstw określonych w ustawie karnej, gdyż nie jest to luka w prawie, a prawo karne sytuację tę uregulowało milcząco, nie uznając czynu za przestępny”³⁵. Wprawdzie przywołany pogląd dotyczy bezpośrednio kwestii znamion typu czynu zabronionego, niemniej dyrektywa zakazująca stosowania analogii na niekorzyść sprawcy jest aktualna w sferze wszystkich przesłanek przypisania odpowiedzialności karnej³⁶. Jest ona bowiem pochodną obowiązywania zasady *nullum crimen sine lege*³⁷, wywodzonej z art. 1 k.k., jak również z art. 42 ust. 1 Konstytucji RP³⁸. Do przypisania odpowiedzialności karnej konieczne jest dowiedzenie spełnienia wszelkich wiążących się z nią warunków. Przesłanka winy ma w tym obszarze fundamentalne znaczenie. Jednocześnie, skoro ustawodawca w sposób generalny i abstrakcyjny wyłączył potrzebę przypisywalności winy sprawcom, którzy w czasie czynu nie ukończyli 17. roku życia, to wypada uznać, że aspekt minimalnego wieku sprawcy jest jednym z komponentów składających się na byt przestępstwa.

Na tym tle nie ulega wątpliwości, że recypowanie art. 112 zd. 2 k.c. na obszar prawa karnego materialnego będzie co do zasady prowadzić do rozszerzenia granic odpowiedzialności karnej. Zgodnie bowiem z tym przepisem sprawca urodzony 1 stycznia 2003 r. o godzinie 12:00 kończy 17 lat już z początkowym okresem dnia 1 stycznia 2020 r. Tym samym stosowanie koncepcji *computatio civilis* z art. 112 zd. 2 k.c. nakazuje przyjęcie, że w omawianym wypadku sprawca ukończył 17 lat na 12 godzin przed

³³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 lutego 2014 r. II KK 23/14, OSNKW 2014, nr 9, poz. 69.

³⁴ W tym wypadku *analogii legis*.

³⁵ R.A. Stefański: *Wykładnia przepisów prawa karnego a zasady prawa karnego*. W: *System Prawa Karnego*. T. 2: *Źródła prawa karnego*. Red. T. Bojarski. Wyd. 2. C.H.Beck, Warszawa 2011, s. 484. Zob. także J. Warylewski: *Prawo karne. Część ogólna*. Wyd. 8. Wolters Kluwer, Warszawa 2020, s. 452.

³⁶ R.A. Stefański: *Wykładnia...*, s. 484.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.

czasem faktycznego upływu tego okresu, począwszy od chwili urodzenia. Wobec tego odniesienie się do przywołanej regulacji jest zastosowaniem wnioskowania z analogii, które będzie prowadzić do rozstrzygnięć niekorzystnych dla sprawcy. Jednocześnie argument odwołujący się do normy z art. 110 k.c. nie wydaje się przekonujący. Słusznie konstatuje M. Nawrocki, przywołując w tym zakresie poglądy doktryny prawa cywilnego, że art. 110 k.c. obejmuje swym zakresem normowania stosunki z obszaru prawa cywilnego³⁹. Uznanie, że norma wynikająca z tego przepisu rozciąga się także na sferę prawa karnego materialnego, jest zatem niczym innym, jak zastosowaniem wnioskowania z analogii, które w tym wypadku również prowadzi do rozstrzygnięć niekorzystnych dla sprawcy. Mając to na względzie, wydaje się, że zastosowanie *computatio civilis* z art. 112 zd. 2 k.c. do sposobu ustalenia wieku sprawcy czynu zabronionego należy odrzucić.

Powyższe wnioski nie stanowią jednak jeszcze kategorycznej odpowiedzi na pytanie badawcze postawione na wstępie. Poszukując rozwiązań uzupełniających zidentyfikowaną lukę prawną, należy konsekwentnie pamiętać o istocie instytucji związanych z przesłanką wieku sprawcy. Nieodzownie wiążą się one z określeniem granic odpowiedzialności karnej bądź limitacją akceptowalnego stopnia dolegliwości. Wyznaczają zatem minimalną przesłankę aktualizacji zastosowania określonych norm prawnokarnych o charakterze represyjnym. Skoro są to instytucje rzutuujące na zakres zastosowania norm prawa penalnego, to zasadne jest ich wykładanie w sposób ścisły. Jednocześnie, przy uzasadnieniu powyższej konstatacji, niezbędne wydaje się sięgnięcie do wnioskowania *analogii iuris*, które umożliwia wyprowadzenie normy prawnej z szeregu określonych przepisów ustawowych⁴⁰, uwzględniając specyfikę omawianej instytucji i kierując się założeniem o racjonalności ocen prawodawcy. Stosownym punktem odniesienia niech będą przy tym regulacje prawne związane z rachubą czasu w stosunku do instytucji dotyczących zakresu reakcji prawnokarnej, tj. przepisy dotyczące obliczania terminu przedawnienia oraz określenia czasowych ram stosowania kar kryminalnych, w szczególności kary pozbawienia wolności.

W odniesieniu do pierwszej kategorii, w doktrynie i orzecznictwie brak jest jednoznaczności co do metody obliczania biegu terminu przedawnienia. W szczególności w judykaturze prezentowany jest pogląd, że liczenie tego okresu następuje z zastosowaniem formuły *computatio civilis* – *dies a quo*. Zgodnie z nią „przyjąć należy, że czasem, od którego rozpoczyna się liczenie upływu okresu przedawnienia, jest dzień, oznaczony datą, gdy

³⁹ M. Nawrocki: *Raz jeszcze...*, s. 153–154.

⁴⁰ R.A. Stefański: *Wykładnia...*, s. 483.

pokrzywdzony uzyskał wiedzę o osobie sprawcy przestępstwa”⁴¹. W ocenie SN metoda ta usuwa trudności dowodowe związane z ustaleniem dokładnego czasu popełnienia czynu zabronionego, a ponadto *per se* nie przekreśla gwarancyjnego charakteru przepisów o przedawnieniu⁴².

Przywołane stanowisko jest jednak konsekwentnie krytykowane w doktrynie. Zdaniem Jarosława Majewskiego, jeżeli czas popełnienia czynu zabronionego⁴³ jest oznaczony z większą dokładnością, to w takim wypadku obliczanie tego okresu winno następować zgodnie z regułą *a momento ad momentum*⁴⁴. Wówczas w rachubie czasu przedawnienia uwzględnia się godzinę i minutę zdarzenia rozpoczynającego okres, od którego należy liczyć ten termin⁴⁵. Analogiczny pogląd wyraża Dariusz Kala, który wskazuje, że termin przedawnienia przestępstw oblicza się według zasady *computatio naturalis*, na co wskazują zarówno względy celowościowe, jak i sama stylizacja art. 101 § 1–3 k.k.⁴⁶ Szczególnie interesujące są w tym zakresie argumenty odwołujące się do językowej warstwy przytoczonych przepisów, w której ustawodawca posłużył się sformułowaniem „czas”, a nie „dzień” popełnienia przestępstwa⁴⁷. Takie ujęcie, w połączeniu z treścią art. 6 § 1 k.k., który mówi precyzyjnie o czasie, a nie o dniu popełnienia czynu zabronionego, sugeruje – zdaniem przywołanego autora – że kwestie przedawnienia należy obliczać w odniesieniu do punkтового określenia chwili popełnienia czynu. W tym zakresie moment ten winna wyznaczać konkretna godzina i minuta sprawstwa, a to ze względu na znaczenie gwarancyjne omawianych regulacji. Na takim stanowisku stoi też Marek Kulik, który twierdzi, że „skoro ustawodawca określając początek biegu terminu przedawnienia karalności nie wskazał na dzień, a na czas, co – w braku

⁴¹ Pogląd wyrażony na gruncie terminu przedawnienia przestępstw prywatnoskargowych, tj. art. 101 § 3 k.k. Zob. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 grudnia 2000 r. III KKN 429/98, OSNKW 2001, nr 3–4, poz. 20; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 lutego 2014 r. II KK 23/14, OSNKW 2014, nr 9, poz. 69.

⁴² Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 grudnia 2000 r. III KKN 429/98, OSNKW 2001, nr 3–4, poz. 20.

⁴³ Bądź też innego zdarzenia wyznaczającego początek biegu przedawnienia karalności.

⁴⁴ J. Majewski: *Komentarz do art. 101. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el., teza 4.

⁴⁵ Ibidem. Zob. także D. Kala, M. Klubińska: *Przedawnienie przestępstw prywatnoskargowych – uwagi materialne i procesowe*. „Themis Polska Nova” 2013, nr 2, s. 92.

⁴⁶ D. Kala: *Przedawnienie...*, s. 254–257 i przywołana tam literatura. Zob. także M. Kulik: *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z 19 lutego 2014 r. (II KK 23/14)*, LEX nr 1441269. „Ius Novum” 2015, nr 1, s. 221.

⁴⁷ D. Kala: *Przedawnienie...*, s. 256–257. Zob. także M. Kulik: *Przedawnienie karalności i przedawnienie wykonania kary w polskim prawie karnym*. C.H.Beck, Warszawa 2014, s. 222; A. Sakowicz: *Komentarz do art. 101. W: Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do artykułów 1–116*. Red. M. Królikowski, R. Zawłocki. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2021, Legalis, teza 5.

dyrektyw przemawiających za odmienną interpretacją – oznaczać musi czas określony zegarowo. Wydaje się bowiem, że musi tu chodzić nie o odcinek czasowy, a o pewien określony moment czasowy, który w danym wypadku da się wyznaczyć precyzyjnie i nie musi być ustalany sztucznie”⁴⁸. Jednocześnie zdaniem tego autora za przyjęciem prezentowanego stanowiska przemawiają nie tylko argumenty związane z redakcją przepisu, lecz także wątpliwości co do tego, czy na gruncie *computatio civilis* do rozpoczęcia biegu terminu przedawnienia należałoby wliczać dzień popełnienia czynu zabronionego, czy też nie⁴⁹.

Stanowisko to wypada uznać za słuszne. Wydaje się, że wspiera je również argument z wnioskowania *a contrario* co do treści art. 101 § 3a k.k., który na gruncie przestępstw popełnionych w czasie dłuższym niż 1 dzień nakazuje przyjąć wprost jako początek terminu przedawnienia upływ ostatniego dnia, w którym sprawca wypełniał znamiona przestępstwa. Stylistyka i systematyka tego przepisu sugerują, że stanowi on wyjątek od reguły związanej z obliczaniem terminu przedawnienia. W przeciwnym bowiem wypadku nie byłoby potrzeby ingerencji ustawodawcy w tym obszarze normowania. A skoro tak, to jako uprawniony jawi się wniosek, że co do przestępstw, których czas popełnienia był jednodniowy, zasadą jest wyznaczenie biegu terminu przedawnienia, począwszy od precyzyjnie ustalonej chwili jego popełnienia.

Z kolei co do rachuby czasu na gruncie ustalania terminu stosowania reakcji prawnokarnej kwestia wydaje się prostsza. W piśmiennictwie zauważa się, że „miara czasu, którą posługuje się ustawodawca w odniesieniu do kar, powinna być obliczana według czasu kalendarzowego, w systemie »od chwili do chwili«”⁵⁰. J. Majewski podkreśla, że pomimo iż przed 1 lipca 2015 r. kwestia ta nie podlegała ścisłym regulacjom, to praktyka interpretacyjna w tym zakresie nie budziła wątpliwości⁵¹. Otóż zgodnie z aprobowanym rozwiązaniem czas odbywania kary pozbawienia wolności liczy się według reguły *a momento ad momentum*. Oznacza to, że przy ustalaniu okresu odbywania kary pozbawienia wolności należy uwzględnić konkretną godzinę i minutę wdrożenia tej

⁴⁸ M. Kulik: *Glosa...*, s. 221.

⁴⁹ Ibidem, s. 220.

⁵⁰ S. Bańko, A. Bociek: *Rachuba...*, s. 25 i przywołana tam literatura.

⁵¹ J. Majewski: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Część ogólna*. T. I. Cz. I: *Komentarz do art. 1–52*. Red. W. Wróbel, A. Zoll. Wyd. 5. Wolters Kluwer, Warszawa 2016, LEX/el., teza 3; Idem: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el., teza 13. Tak również E. Hryniewicz-Lach: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do artykułów 1–116*. Red. M. Królikowski, R. Zawłocki. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2021, Legalis, teza 3; J. Kosonoga-Zygmunt: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. R.A. Stefański. Wyd. 7. C.H.Beck, Warszawa 2025, Legalis, teza 5.

kary w życie. Praktykę tę usankcjonowało wejście w życie art. 12d k.k.w.⁵² Przepis ten wskazuje, że za dzień trwania kary polegającej na pozbawieniu wolności uważa się okres 24 godzin liczony od rzeczywistego pozbawienia wolności. Wobec tego w treści orzeczenia konieczne jest oznaczenie faktycznej daty pozbawienia wolności sprawcy co do godziny i minuty, a nie tylko daty dziennej⁵³.

Wydaje się zatem, że dla instytucji prawa karnego materialnego⁵⁴ ustawodawca przyjmuje sposób rachuby czasu „od chwili do chwili”. Holistyczna analiza norm części ogólnej prawa karnego, przy uwzględnieniu założenia o niesprzeczności i racjonalności ocen prawodawcy, uzasadnia konstatację, że taka metoda odpowiada warunkowi ścisłego zakreslenia podstaw przypisania odpowiedzialności karnej. I choć kwestii tej nie sposób rozstrzygnąć jednoznacznie w oparciu o aparaturę dostępną wykładni językowej i funkcjonalnej, to jednak na rzecz proponowanego rozwiązania przemawiają rezultaty wnioskowania z *analogii iuris*. To właśnie całościowa rekonstrukcja instytucji prawa karnego materialnego związanych z obliczaniem czasu pozwala na wywiedzenie normy prawnej, zgodnie z którą wiek sprawcy należy ustalać w oparciu o metodę *computatio naturalis*. Wypada mieć przy tym świadomość, że stosowanie tej metody uzupełniania luk prawnych w sferze prawa karnego wymaga szczególnej roztropności i skrupulatności. Niemniej wydaje się, że jedynie jej efekty uprawomocniają realizację gwarancyjnej funkcji prawa karnego na tle omawianej problematyki.

Jednocześnie pogląd, że ustalenie godziny i minuty wieku sprawcy, jak również czasu popełnienia czynu, może jawić się jako żmudne lub obarczone trudnościami dowodowymi, nie jest dostatecznym argumentem za odrzuceniem metody *computatio naturalis*. Nie sposób zaprzeczyć, że w istocie takie komplikacje mogą niekiedy występować. Lecz czy argument ten nie byłby zasadny także co do innych podstaw przypisania odpowiedzialności karnej? Przecież przypisanie winy albo umyślności również może być obarczone żmudnym procesem dowodowym. Niemniej organy prokuratorskie, a następnie sądowe nie są w żaden sposób zwolnione z obowiązku ich wykazania, pomimo niekiedy istotnych trudności, które trzeba przezwyciężyć. Gdyby natomiast tak było, realizacja zasad i funkcji prawa karnego materialnego, w szczególności o charakterze gwarancyjnym, mogłaby być jedynie iluzoryczna. Przy czym wydaje się, że

⁵² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy. T.j. Dz.U. 2024, poz. 706 ze zm.

⁵³ I. Zgoliński: *Komentarz do art. 12d. W: Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*. Red. J. Lachowski. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2023, Legalis, teza 2.

⁵⁴ Które rzutują także na sferę prawa karnego wykonawczego, jak w przypadku art. 12d k.k.w.

w świetle dostępnych metod i źródeł dowodowych (np. akt stanu cywilnego i towarzyszących im dokumentów) precyzyjne określenie wieku sprawcy czynu zabronionego, co do godziny i minuty, może okazać się istotnie mniej problematyczne niż ustalenie pozostałych przesłanek przypisania odpowiedzialności karnej⁵⁵.

5. Wnioski

Choć ustawodawca nie wypowiada się co do problematyki ustalenia wieku sprawcy, to wydaje się, że wątpliwości interpretacyjne na tym tle rozwiewa rekonstrukcja normy prawnej w oparciu o *analogię iuris* do pozostałych rozwiązań przyjętych w sferze prawa karnego materialnego. Jest tak, ponieważ na gruncie regulacji prawnokarnych związanych z obliczaniem terminów mających znaczenie w obszarze prawa karnego materialnego przyjmuje się rachubę czasu zgodnie z metodą „od chwili do chwili”. O ile na gruncie instytucji przedawnienia pogląd ten nie jest jednolicie aprobowany, to w aspekcie dolegliwości wynikających z wdrożenia kary pozbawienia wolności zastosowanie tej formuły nie ulega wątpliwości. Co więcej, znajduje ona wyraźną podstawę normatywną.

Prezentowane stanowisko czerpie mocne uzasadnienie z dwóch argumentów. Po pierwsze, rozstrzygając zarysowany w artykule dylemat interpretacyjny, nie sposób zapomnieć o zasadzie zakazu stosowania wniosko-
wania z analogii na niekorzyść sprawcy. Wydaje się jednak, że ustalenie wieku sprawcy czynu zabronionego w oparciu o *analogię legis* do art. 112 zd. 2 k.c. będzie każdorazowo prowadzić właśnie do takich niekorzystnych rozstrzygnięć interpretacyjnych. Wiek sprawcy zostanie bowiem stosownie skrócony o czas pozostający do „godziny zero” rozpoczynającej dzień odpowiadający dacie urodzin sprawcy. Z kolei po drugie, problematyka wieku sprawcy jest istotna w sferze limitacji odpowiedzialności karnej. Stanowi ona emanację funkcji gwarancyjnej prawa karnego. Tym samym kwestia ta powinna być rozstrzygana w sposób ścisły i precyzyjny. Tak też przyjmuje się w odniesieniu do ustalenia czasu popełnienia czynu zabronionego⁵⁶ i brak jest dostatecznych argumentów przemawiających za odmienną interpretacją.

Niemniej wypada zgodzić się z poglądem, że ustalenie zarówno czasu popełnienia czynu zabronionego, jak i wieku sprawcy może napotykać istotne trudności dowodowe. I o ile druga z przywołanych kwestii

⁵⁵ M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 91, przyp. 31.

⁵⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22 kwietnia 1986 r. IV KR 129/86, OSNPG 1986, nr 12, poz. 167.

zdaje się mniej problematyczna⁵⁷, o tyle pierwsza oparta jest na pewnym probabilizmie⁵⁸. W każdym razie w przypadku zaistnienia wyżej sygnalizowanych i niemożliwych do usunięcia wątpliwości pomocne wydaje się ich rozstrzygnięcie z odwołaniem do dziennej cezury czasowej. Ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na szersze odniesienie się do zagadnienia ustalenia czasu popełnienia przestępstwa na gruncie tej koncepcji⁵⁹. Natomiast co do ustalenia wieku sprawcy oznaczałoby to, że wobec nie-
dających się usunąć trudności konieczne byłoby przyjęcie progwarancyjnej wykładni i zastosowanie *computatio civilis* z odwołaniem do art. 112 zd. 1 k.c.⁶⁰ W takim ujęciu, w przypadku niemożności ustalenia precyzyjnej daty urodzin sprawcy, do ustalenia wieku sprawcy należy przyjąć godzinę i minutę odpowiadającą końcowi dnia jego narodzin.

Bibliografia

Literatura

- Bańko S., Bociek A.: *Rachuba czasu na gruncie prawa karnego materialnego – zarys problemu*. „Prokuratura i Prawo” 2023, nr 12, s. 23–42.
- Barczak-Oplustil A.: *Sporne zagadnienia istoty winy w prawie karnym. Zarys problemu*. „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2005, z. 2, s. 79–96.
- Bocheński M.: *Rzecz o statusie młodocianego w prawie karnym – uwagi na marginesie uchwały Sądu Najwyższego z 20 czerwca 2012 r., sygn. I KZP 5/12*. „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2012, z. 3, s. 153–164.
- Burdziak K.: *Sposób ustalania dolnej granicy wieku odpowiedzialności karnej (polemika z M. Nawrockim)*. „Państwo i Prawo” 2021, nr 5, s. 135–140.
- Cychosz P.: *Glosa do uchwały SN z 20 czerwca 2012 r., I KZP 5/12*. „Palestra” 2013, nr 3–4, s. 169–179.
- Daniluk P.: *O młodocianym w ujęciu kodeksu karnego*. „Studia Prawnicze” 2014, nr 2, s. 121–142. <https://doi.org/10.37232/sp.2014.2.4>.
- Dąbrowski J., Walczak-Żochowska A.: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. R.A. Stefański. Wyd. 7. C.H.Beck, Warszawa 2025, Legalis.
- Giezek J.: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*. Red. J. Giezek. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2021, LEX/el.
- Grześkowiak A.: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. A. Grześkowiak, K. Wiak. Wyd. 8. C.H.Beck, Warszawa 2024, Legalis.
- Harasimiak G.: *Wiek sprawcy czynu zabronionego jako kryterium zdolności do ponoszenia odpowiedzialności karnej w prawie polskim*. W: *Czas i jego znaczenie*

⁵⁷ M. Nawrocki: *O sposobie...*, s. 91, przyp. 31.

⁵⁸ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 lutego 2014 r. II KK 23/14, OSNKW 2014, nr 9, poz. 69. Zob. także M. Kulik: *Glosa...*, s. 221.

⁵⁹ Por. M. Kulik: *Glosa...*, s. 222.

⁶⁰ O. Sitarz: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny...*, tezy 88–89.

- w prawie karnym*. Red. J. Warylewski. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2011, s. 99–110.
- Hryniewicz-Lach E.: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do artykułów 1–116*. Red. M. Królikowski, R. Zawłocki. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2021, Legalis.
- Kala D.: *Przedawnienie karalności*. W: *Zbiór orzeczeń z zakresu prawa karnego materialnego – część ogólna wraz z komentarzami. Casebook*. Red. J. Raglewski. Krajowa Szkoła Sądownictwa i Prokuratury, Kraków 2014, s. 243–258.
- Kala D., Klubińska M.: *Przedawnienie przestępstw prywatnoskargowych – uwagi materialne i procesowe*. „Themis Polska Nova” 2013, nr 2, s. 74–93.
- Kosonoga-Zygmunt J.: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. R.A. Stefański. Wyd. 7. C.H.Beck, Warszawa 2025, Legalis.
- Kotarbiński T.: *Kurs logiki dla prawników*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974.
- Kulik M.: *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z 19 lutego 2014 r. (II KK 23/14), LEX nr 1441269*. „Ius Novum” 2015, nr 1, s. 214–223.
- Kulik M.: *Przedawnienie karalności i przedawnienie wykonania kary w polskim prawie karnym*. C.H.Beck, Warszawa 2014.
- Lachowski J.: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. V. Konarska-Wrzesek. Wyd. 4. Wolters Kluwer, Warszawa 2023, LEX/el.
- Majewski J.: *Komentarz do art. 1. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el.
- Majewski J.: *Komentarz do art. 10. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el.
- Majewski J.: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Część ogólna. T. I. Cz. I: Komentarz do art. 1–52*. Red. W. Wróbel, A. Zoll. Wyd. 5. Wolters Kluwer, Warszawa 2016, LEX/el.
- Majewski J.: *Komentarz do art. 37. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el.
- Majewski J.: *Komentarz do art. 63. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el.
- Majewski J.: *Komentarz do art. 101. W: Kodeks karny. Komentarz*. Red. J. Majewski. Wyd. 1. Wolters Kluwer, Warszawa 2024, LEX/el.
- Małecki M.: *Niezmieniony kodeks karny*. Krakowski Instytut Prawa Karnego, Kraków 2023.
- Maraszek M.: *Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim*. Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
- Morawski L.: *Wstęp do prawoznawstwa*. Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 1998.
- Morawski L.: *Wykładnia w orzecznictwie sądów*. Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Warszawa 2002.
- Nawrocki M.: *O sposobie ustalania dolnej granicy wieku odpowiedzialności karnej*. „Państwo i Prawo” 2019, nr 9, s. 85–95.

- Nawrocki M.: *Raz jeszcze o sposobie ustalania dolnej granicy wieku odpowiedzialności karnej (polemika z K. Burdziakiem)*. „Państwo i Prawo” 2022, nr 4, s. 150–157.
- Nowacki J.: *Analogia legis*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- Piaczyńska A.: *Kryteria stopniowania winy*. „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 9, s. 50–67.
- Sakowicz A.: *Komentarz do art. 101*. W: *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do artykułów 1–116*. Red. M. Królikowski, R. Zawłocki. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2021, Legalis.
- Sitarz O.: *Komentarz do art. 10*. W: *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do artykułów 1–116*. Red. M. Królikowski, R. Zawłocki. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2021, Legalis.
- Stefański R.A.: *Wykładnia przepisów prawa karnego a zasady prawa karnego*. W: *System Prawa Karnego*. T. 2: *Źródła prawa karnego*. Red. T. Bojarski. Wyd. 2. C.H.Beck, Warszawa 2011, s. 472–522.
- Szwarc A.J.: *Podmiot przestępstwa*. W: *System Prawa Karnego*. T. 3: *Nauka o przestępstwie. Zasady odpowiedzialności*. Red. R. Dębski. Wyd. 1. C.H.Beck, Warszawa 2017, s. 139–160.
- Warylewski J.: *Prawo karne. Część ogólna*. Wyd. 8. Wolters Kluwer, Warszawa 2020.
- Wronkowska S.: *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*. Ars Boni et Aequi, Poznań 2003.
- Zgoliński I.: *Komentarz do art. 12d*. W: *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*. Red. J. Lachowski. Wyd. 5. C.H.Beck, Warszawa 2023, Legalis.
- Zoll A.: *Komentarz do art. 1*. W: *Kodeks karny. Część ogólna*. T. I. Cz. I: *Komentarz do art. 1–52*. Red. W. Wróbel, A. Zoll. Wyd. 5. Wolters Kluwer, Warszawa 2016, LEX/el.

Akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny. T.j. Dz.U. 2024, poz. 1061 ze zm.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. T.j. Dz.U. 2025, poz. 383.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy. T.j. Dz.U. 2024, poz. 706 ze zm.
- Ustawa z dnia 7 lipca 2022 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw. Dz.U. 2022, poz. 2600.

Orzecznictwo

- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 grudnia 2000 r. III KKN 429/98, OSNKW 2001, nr 3–4, poz. 20.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 20 czerwca 2012 r. I KZP 5/12, OSNKW 2012, nr 8, poz. 79.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22 kwietnia 1986 r. IV KR 129/86, OSNPG 1986, nr 12, poz. 167.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 stycznia 1988 r. IV KRN 365/87, OSNKW 1988, nr 5–6, poz. 36.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 lutego 2014 r. II KK 23/14, OSNKW 2014, nr 9, poz. 69.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2004 r. K 18/03, OTK-A 2004, nr 10, poz. 103.